

покарання у радянських таборах [23, 16]. Існували також і дитячі будинки для дітей „ворогів народу”. Проте, на жаль, через відсутність доступної документальної бази доводиться обмежитися лише констатацією факту функціонування означених вище установ. Зрозуміло, дана проблема заслуговує на детальне опрацювання.

Отже, система дитячих установ НКВС-МВС мала досить розгалужений характер, а їхня діяльність по боротьбі з бездоглядністю та безпритульністю, асоціальними виявами у неповнолітньому середовищі відзначалася досить високим рівнем специфічності та ефективності.

1. Вронська Т.В. *В умовах війни. Життя та побут населення України (1943 – 1945)*. – К., 1995.
2. Голиш Г.М. *У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр.* – Черкаси, 2005.
3. *Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДАМВС України)*. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3.
4. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132.
5. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7280.
6. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 332.
7. *ДАМВС України*. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 244.
8. *ДАМВС України*. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 158.
9. *В допомогу директору дитячого дому*. – М., 1945.
10. *ДАМВС України*. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 243.
11. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 338.
12. *ДАМВС України*. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 107.
13. *ДАМВС України*. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 85^а.
14. *ДАМВС України*. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 124.
15. *ДАМВС України*. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 75.
16. *ДАМВС України*. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 141.
17. *ДАМВС України*. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 124.
18. *ДАМВС України*. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 75^а.
19. *ДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132.
20. *ДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3655.
21. *Державний архів Черкаської області*. – Ф. Р-3029. – Оп. 1. – Спр. 6.
22. *ДАМВС України*. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 76.
23. *ДАМВС України*. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 242.

О. Голюкова

АГРАРНА РЕФОРМА 1953–1958 РОКІВ: ВИРОБНИЧО-РОЗПОДІЛЬЧІ ВІДНОСИНИ ЗА УМОВ КОМАНДНОЇ ЕКОНОМІКИ

Центральне місце у науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія посідають проблеми аграрної історії України [1]. І це не випадково, адже в історії аграрної країни розвиток сільського господарства визначав долю переважної частини населення. Від рівня розвитку сільськогосподарського виробництва залежала економічна, політична і військова потужність держави. Звідси — численні аграрні реформи, які в історії України доволі часто мали суперечливий і драматичний характер і які покликані були скоригувати стан

аграрного виробництва з урахуванням інтересів різних соціальних груп і, насамперед, самої держави. У ряду досліджуваних реформ чільне місце посідають аграрні перетворення в Україні 1953–1958 рр.

Історія сільського господарства України у 1953–1958 рр. до сьогодні не отримала у вітчизняній історичній науці комплексного наукового вивчення. Водночас відзначимо, що принципово нові підходи до вивчення наведеної проблеми закладені авторами сучасних наукових досліджень з аграрної історії України [2]. На нашу думку, історія сільського господарства України у 1953–1958 рр. становить самостійну наукову проблему, передусім, з огляду на ті кардинальні зміни, що відбулися в аграрному секторі економіки у визначений період, коли, по суті, уперше від трагічного фіналу НЕПу в 1927–1928 рр. відбулося помітне зростання сільськогосподарського виробництва. Друга обставина, що робить актуальним вивчення даної теми, полягає у з'ясуванні причин, з яких період піднесення колгоспно-радгоспного виробництва був швидкоминучим. У 1958 р. темпи зростання ефективності праці в аграрному секторі України суттєво уповільнилися. Якщо у період від 1950 до 1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то упродовж 1958–1964 рр. — лише на 3 %. Серія непередуманих реформ і нововведень наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років звела майже нанівець позитивні зрушення в аграрному секторі економіки 1953–1958 рр. Об'єктивне дослідження історії сільського господарства України 1953–1958 рр. має не лише пізнавальне, але й важливе практичне значення. Без чіткого розуміння принципових засад старої командної моделі управління, без урахування тих тенденцій, що зароджувались у попередній системі господарювання, неможливо забезпечити формування самодостатньої ринкової економіки з демократичними формами управління в незалежній Україні. Об'єктом нашого дослідження є сільське господарство України в 50-х рр. XX ст., предметом — аграрні перетворення 1953–1958 рр.

Водночас формування ринкових відносин у сучасній Україні спричинило загострення чималих соціальних та етичних проблем життя людини і суспільства, зокрема щодо соціальної справедливості, особливо у сфері розподільчих відносин. Попри те, що ідея справедливості, рівності у суспільстві бере свій початок від часів Античності, вона дотепер залишається чи не найскладнішою проблемою соціально-економічних дисциплін. Чи є сумісними економічно жорсткі умови ринку та конкуренція і соціальна справедливість з її центральною ідеєю захисту гідності кожного члена суспільства? Наскільки командна модель економіки та притаманні їй виробничо-розподільчі відносини сумісні з економічною ефективністю та принципом соціальної справедливості? Не аналізуючи принцип соціальної справедливості як загальнотеоретичну проблему, автор статті має за мету дослідити залежність ефективності виробництва у сільському господарстві України у 1953–1958 рр. від виробничо-розподільчих відносин та принципів соціальної справедливості — як їх розуміли і втілювали у життя радянські лідери.

Аграрний сектор економіки на початку 1950-х років був слабкою ланкою народного господарства СРСР. Колгоспи України із валового збору зернових культур не досягли довоєнного рівня. У 1950–1953 рр. загальний обсяг продукції зріс лише на 2 %, а землеробства зменшився на 1 %. Суттєво погіршували ситуацію надмірно високі та нереальні плани хлібзаготівель.

Усупереч Конституції СРСР 1936 р. та Конституції УРСР 1937 р., селянство залишалося найбільш ущемленою категорією суспільства. Економічне безправ'я села закріплювалось й обмеженням особистої свободи. Держава нехтувала громадянськими правами сільських жителів. Не маючи паспортів, селяни навечно були прикріплені до своїх колгоспів без права свobodного вибору роботи і місця проживання. Панівною була установка на реалізацію принципу „справедливості без свободи”. Селяни були позбавлені частини соціальних прав та виключені із загальнодержавної системи соціального страхування та пенсійного забезпечення.

Кардинальні зміни у сільському господарстві почалися згідно з рішеннями вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС. У Постанові пленуму було відверто сказано про складне становище радянського сільського господарства та визначено чимало причин його відставання, а саме: недостатність капіталовкладень в аграрний сектор; порушення принципу матеріальної зацікавленості; низькі заготівельні і закупівельні ціни, прикращення справжнього стану сільського господарства, незадовільне використання техніки тощо. Критичне ставлення до радянського сільського господарства з боку ЦК КПРС врешті-решт дозволило вищому партійному керівництву України на XVIII з'їзді КПУ у березні 1954 р. визнати, що „рівень виробництва сільськогосподарських продуктів не забезпечував у повній мірі потреб населення у харчуванні, а промисловості — у сировині. На Україні було багато колгоспів і навіть цілих районів, в яких сільське господарство перебувало у занедбаному стані” [3, 217].

У результаті реформи було започатковане різке – у 5–7 разів – підвищення закупівельних цін на сільгосппродукцію, знижено рівень податків і змінено характер оподаткування присадибного господарства колгоспників. Значні зміни відбулися в оплаті праці колгоспників, які ще від часів колективізації отримували основну частину заробленого після закінчення господарського року. З 1953 р. почало застосовуватися натуральне та грошове авансування колгоспників, зайнятих у тваринництві та вирощуванні технічних культур. Це була перша спроба досить активних дій щодо поліпшення соціально-економічного становища селян. У сільське господарство було вкладено величезну частку державних витрат, а селянин відчув реальну турботу держави про себе. Намагання М. Хрущова пом'якшити систему узаконеного грабунку колгоспів, що зробилась нестерпною за останніх років правління Й. Сталіна, знайшла позитивний відгук у селянстві. Основні напрямки соціально-економічних перетворень в аграрному секторі відбивали загальні тенденції еволюціонування тоталітаризму, який позбавлявся крайніх проявів сталінської моделі соціалізму. На думку доктора сільськогосподарських наук А.М. Малієнка, той період можна оцінити, як реформу, пов'язану з фактичним переходом від державно-феодалного ладу до державно-капіталістичного з отриманням селянами паспортів, а з ними — й особистої свободи. У результаті цієї реформи було вдруге скасоване кріпосне право [4].

Унаслідок проведених після вересня 1953 р. заходів, аграрний сектор економіки розвивався доволі успішно у порівнянні з попереднім періодом. Виробництво зерна в СРСР було збільшено з 82 млн тонн у 1953 р. до 141 млн тонн у 1958 р. Поголів'я великої рогатої худоби збільшилось на 15 млн голів; свиней більш ніж на 15 млн; овець — на 30 млн голів [5, 301].

Аграрна політика того часу характеризувалась протиборством двох

тенденцій. Перша — прагматична — відображала назрілу потребу в реформванні цієї відсталого галузі, тим більше, що власне для М. Хрущова офіційний соціалізм означав матеріальний добробут народу. Друга тенденція відбивала традиційну для радянського керівництва лінію на соціалістичне переобладнання аграрного сектору економіки згідно з комуністичними ідеологемами. Суть аграрних перетворень полягала не в зміні економічних відносин на селі, не в пріоритеті економічних чинників, а у сприянні утвердженню існуючого колгоспно-радгоспного ладу та принципів соціальної справедливості. Спробуємо це обґрунтувати.

22 вересня 1959 р., під час офіційного прийому на честь М. Хрущова у Торговій палаті міста Де-Мойн — столиці штату Айова, спеціальний представник американського Президента Г.К. Лодж, вказуючи на значні успіхи американського аграрного виробництва за період з 1940 до 1954 років, відзначив, що у сільському господарстві США зайнято лише 9 % робочої сили. При цьому кожний працюючий на фермі американець прогодує себе та ще 22 людини. У відповідь голова радянського уряду зауважив, що сільське господарство у СРСР та США ґрунтується на принципово протилежних началах. В умовах жорсткої конкуренції в американських господарствах усе, що є економічно невивідним, позбавляється права на життя. Слабкі ферми, що вони не мають достатньо доходів та оборотних коштів, розоряються. У Радянському Союзі, навпаки, фундаментом сільського господарства виступають соціалістичні принципи. Колгосп як велике кооперативне господарство, яке виникло унаслідок добровільного об'єднання селянських господарств, зобов'язаний зайняти на виробництві „не стільки людей, скільки мінімально потрібно для того, щоб впоратися з обробітком ґрунту, уходом за посівами і вирощуванням тварин і птахів, а стільки, скільки нараховується робітників у цьому кооперативі” [5, 300]. Адже, на думку радянського лідера, не можна допустити такої ситуації, коли б одна частина членів кооперативу працювала, а інша — була позбавлена права на працю.

Нехтування економічними чинниками у колгоспно виробництві своїм результатом мало, передусім, падіння темпів зростання аграрного виробництва. По-друге, обов'язкове працевлаштування усіх членів кооперативу призводило до абсурдних явищ. Ще 31 грудня 1955 р. газета „Правда України” надрукувала фейлетон Остапа Вишні „Нові часи — нові пісні”. У фейлетоні йшлося про один колгосп у Дніпропетровській області, у якому нараховувалось „86 (вісімдесят шість!) сторожі. Що робили сторожі, щоб не сумувати...?” — задається питанням автор [6, 278]. Головний друкований орган українських комуністів, висміявши цей конкретний випадок, проігнорував проблему системності подібних явищ у радянському сільському господарстві. Усупереч своїй неефективності, колгоспи продовжували своє існування як священний і недоторканий радянський інститут, політична й економічна опора існуючої системи влади.

Адміністративно-командна система мстила „Гордіїв вузол” соціально-економічних суперечностей, зокрема між нагальною проблемою стимулювати високоякісну працю та переважно зрівняльним розподілом благ за її результатами. Аграрні реформи 1953–1958 рр. не зачепили основ функціонування соціалістичного сільського господарства. Спроба реалізувати принципи соціальної справедливості в межах командної економіки обернулася для суспільства справжньою несправедливістю. Перерозподіл коштів від добре

працюючих робітників на користь погано працюючих, що здійснювався нібито в ім'я досягнення соціальної справедливості і забезпечення усім членам суспільства соціально прийнятної рівня доходів, в дійсності не давав потужного стимулюючого ефекту та гальмував економічний розвиток. На практиці в умовах тоталітарної держави принцип соціальної справедливості по суті перетворився на принцип рівності незаможних.

1. Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954.; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1962.
2. Мороз О.О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2003.; Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. – Вінниця: Книга-Вега, 2005.; Історія українського селянства. Нариси. У 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2.
3. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В.Ф. Солдатенко. – К.: Видавництво „Україна”, 1991.
4. Малієнко А.М. Проблеми аграрних реформ в Україні // Дзеркало тижня. – 2000. – 18 серпня. – № 32 (305).
5. *Жить в мире и дружбе. Пребывание Председателя Совета Министров СССР Н.С. Хрущева в США. 15–27 сентября 1959 г.* – М.: Госполитиздат, 1959.
6. Вишня Остап. Нові часи – нові пісні // Остап Вишня. Усмішки, фейлетони, гуморески. У 5-х т. Т.5. – К.: Дніпро, 1975.

Н. Горло

ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ГІДРОБУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ У КІНЦІ 40-Х – 70-Х РР. XX СТ.

Для наших сучасників дослідження питань, пов'язаних зі спорудженням об'єктів Дніпровського гідрокаскаду, закономірно викликає не тільки пізнавальний, але й практичний інтерес. Звернення до історії розгортання гідроенергетичного будівництва допомагає з'ясувати витоки багатьох сучасних проблем в енергетичній галузі. Знаючи, що реалізація підходів, якими керувалися в СРСР у практиці гідробудівництва, призвела до негативних наслідків, можна врахувати досвід минулого і формувати більш раціонально розвиток цієї галузі на сучасному етапі. В історичній літературі появу об'єктів гідрокаскаду розглядають у контексті курсу радянського керівництва на гігантоманію. Цю тезу відстоюють П.П. Панченко і С.М. Тимченко [1; 2]. Поряд з цим відсутня чітка характеристика принципів, за якими реалізували плани гідробудівництва. Метою дослідження є з'ясування сутності підходів до організації гідробудівництва в Україні у період 40–70-х рр. XX ст. Досягнення мети передбачає вивчення питань про ставлення до масштабного гідробудівництва представників влади і громадськості, ступінь врахування інтересів різних галузей господарства та фактори, що обумовлювали зміни у планах гідробудівництва. Об'єктом дослідження є економічна політика